

KORNAI JÁNOS

Tíz évvel a Röpirat angol kiadásának megjelenése után

A szerző önértékelése

Az *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* című könyv számos kérdéssel foglalkozott, amelyek közül ez a tanulmány kettőt értékel. A tulajdonreformnak többféle alternatív stratégiáját támogatták az idő tájt. Az *A* stratégia szerves fejlődést ajánlott: az alulról jövő, új vállalatok piacra lépését segítő feltételek megteremtését, az állami vállalatok eladását, az osztogatás megakadályozását és a költségvetési korlát megkeményítését. A *B* stratégia az állami tulajdon gyors felszámolását hangsúlyozó gyorsított privatizációt javasolt. Ennek fő eszközei a tulajdon ingyenes osztogatása (vócserprogrammal), illetve átadása a vállalatvezetésnek. A Röpirat az *A* stratégiát javasolta, míg a nyugati közgazdászszakma többsége a *B* stratégiát támogatta. Úgy tűnik, a tapasztalat az *A* stratégia fölényét igazolta. A szerző kevésbé elégedett azokkal a javaslatokkal, amelyek a könyvben a stabilizációs programra vonatkoznak. Ezek fő gyengéje, hogy a rövid távú kiigazítás egyoldalúan nagy figyelmet kapott, a fenntartható növekedéshez nélkülözhetetlen mély intézményi változások alapos tárgyalása nélkül. *

Tíz év telt el az *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* című, magyarul 1989-ben megjelent könyvem angol kiadásának, a *The Road to a Free Economy: Shifting from a Socialist System – The Example of Hungary* című könyvem publikálása óta. (A továbbiakban röviden Röpirat.) Ez volt az első könyv a nemzetközi irodalomban, amely átfogó javaslatokat tett a posztoszocialista átmenetre. A tanulmány témája a könyv értékelése, ahogyan azt a szerző látja egy évtizeddel később.¹ Vajon nem végletesen énközpontú vállalkozás-e ez? Nem minősíthető-e reklámnak egy régi könyv érdekében, amelyet manapság már senki sem

* A jelen tanulmányt a Világbank meghívására főelőadásként (*keynote address*) mondtam el az *Annual Bank Conference on Development Economics* című konferencián, Washingtonban, 2000. április 20-án. Amint azt a cikk 651. oldalán külön is hangsúlyozom: a tanulmány a *nyugati* közgazdasági szakmában elterjedt nézeteket tekinti át, és azokkal vitatkozik.

Az előadás egy korábbi változatát Stockholmban adtam elő azon a Nobel Symposiumon, amelyet a posztoszocialista átmenet kezdetének tizedik évfordulója alkalmából hívtak össze 1999. szeptember 11-én.

Köszönettel tartozom mindkét összegjével résztvevőinek, továbbá Dániel Zsuzsának, Stanislaw Gomulkának, Karel Koubának, Kazimir Poznanskinak, Laki Mihálynak és Peter Murrellnek ösztönző megjegyzéseikért és tanácsaikért. Hálás vagyok Barát Máriának, Benedict Ágnesnek, Andrea Despot-nak, Hornok Cecíliának és Parti Juliannának a kutatáshoz adott hatékony segítségükért, valamint Brian McLeannek a kitűnő fordításért. A tanulmányt megalapozó kutatást elősegítette az OTKA támogatása (T 018280 és T 030080).

¹ Főként a Röpirat (Kornai [1989] és Kornai [1990]) értékelésével foglalkozom, de a posztoszocialista átmenet kezdetén néhány más nyilvános előadás és publikáció is alkalmat adott annak idején álláspontom megvilágítására. A privatizálásról szólt a Tinbergen Lecture, amelyet 1991-ben adtam elő (Kornai [1992a]), a költségvetési korlát megkeményítéséről a Myrdal Lecture, amely 1992-ben hangzott el (Kornai [1993a]). Ezért ezeket a munkákat is bevontam az utólagos értékelés körébe.

vásárol? Nem, etikai és intellektuális megfontolások szólnak a könyv újraértékelése mellett, s azt remélem, ezek világossá válnak, ahogy előrehaladunk a kérdések tárgyalásában.

Az akadémiai világ szokásos sikermutatói azt próbálják megragadni, például az idézetek számával, hogy milyen erős volt a mű hatása a kollégákra. E mutatókkal elégedett lehetnék; sok száz hivatkozás történt, persze beleértve azokat is, akik mondanivalómmal nem értettek egyet. Mi arra is büszkék szoktunk lenni, hogy munkánk vita tárgya.

A szóban forgó mű esetében ez a sikerkritérium nem elégséges. A könyv politikai ajánlásokat tartalmazott. Sokkal súlyosabb kérdést kell feltenni: mi volt a hatása a valószínűs életre. Nem vagyok meteorológus, aki jósol, de az időjárás tőle függetlenül alakul. Amikor könyvemet útjára bocsátottam, számítanom kellett arra, hogy – bármilyen szerény mértékben, de – befolyásolhatja a közvéleményt, a politikai döntéshozókat és végső soron az események alakulását.

A történelmet nem csupán vak erők alakítják, hanem tudatos emberek, akik felelősséggel tartoznak cselekményeikért. A fő történelmi felelősség a politikai döntéshozókra hárul. Mellettük azonban, a második sorban, felelősek szavaikért az akadémiai világból jött tanácsadók is.²

Heves vita bontakozott ki az átmenet stratégiájáról a kilencvenes évek elején. Ehhez a vitához térek vissza, de – ezt előre jelezni szeretném – nem harcias formában. Szembe-sítem a saját nézeteimet másokéival, de nem mutogatok ujjal senkire. Van egy magyar szólás: „Akinek nem inge, ne vegye magára!”³ Talán ez az eljárás megkönnyíti, hogy a vita ne váljék személyeskedővé, hanem magukra a problémákra irányuljon a figyelem.

Tanulmányomban a hangsúly – amint az a cím is jelzi – az *önértékelés* lesz. Megteszek minden tőlem telhetőt, hogy tartózkodjak a mindenáron való öngigazolástól. Inkább önkritikus hozzáállásra törekszem. Ugyanakkor a kötelező szerénység nem fog visszatartani attól, hogy utólag is jóváhagyjam a korábbi álláspontomat, ha azt ma jogosultnak tartom.

Hogyan állapítható meg utólag, vajon helyes vagy helytelen volt-e a könyv mondani-valója? A tényekkel való pusztá szembesítés nem elégséges. Lehetséges, hogy a valószínűs történelmi folyamat egybeesik a tanácsaimmal – sajnálatos módon, mert az ajánlás elhibázott volt. S az is megtörténhet, hogy tanács és a tényleges események nem esnek egybe – szerencsére, mert az ajánlás ugyancsak hibás volt.

Akárhogy is próbáljuk megközelíteni az ajánlások utólagos értékelését, a feladat való-jában az, hogy magukat az eseményeket, a tényleges történelmi fejlődést kell értékelni. Márpedig ez nem tehető meg értékmentesen. Azt az értékrendet, amelynek szemszögé-

² A *tanácsadó* kifejezésnek van egy szűkebb értelmezése: azokat jelöli meg, akiket egy kormány, egy állami vagy nemzetközi szervezet, párt vagy egy mozgalom hivatalosan felkért és kinevezett tanácsadónak. Sok közgazdász vállalkozott erre a posztszocialista átmenet kezdetén, mind a régió országain belül, mind pedig azon kívül. A magam részéről elhárítottam minden ilyen felkérést.

Van azonban a *tanácsadó* kifejezésnek egy tágabb, betű szerinti értelmezése is: mindenki annak nevezhető, aki nem csak pozitív kutatást végez, hanem gazdaságpolitikai javaslatokat tesz. Teszi esetleg anélkül, hogy bárki megbízta volna ezzel. Ebbe a tágabb tanácsadó-kategóriába besorolhatom magamat is az 1990-es könyvvel. Fiatalon, 1956-ban, a magyar forradalom előtt egy munkacsoporttal együtt átfogó reformjavaslatokat tettem. A forradalom leverése után – és itt idézek az 1989-es Rőpirat személyes utószavából – ”Harminchárom év telt el. Azóta egyetlen egyszer sem vállalkoztam arra, hogy összefoglaló gazdaságpolitikai javaslatot fogalmazzak meg.” Pozitív kutatásra összpontosítottam erőmet. Ezt a szerepvállalást változtattam meg radikálisan, amikor meghirdették az első szabad választást. „Ha tehát felgyült bennem valami mondanivaló, most van az a pillanat, amikor azt közölnöm kell.”

³ Ha már nem nevezem meg a vitaellenfeleket, nem érezném illendőnek azok felsorolását sem, akikkel azonos oldalon voltam. Vállalom azt a hiányosságot, hogy ez a tanulmány nem foglalja magában a szokásos teljes hivatkozáslistát.

Kitűnő áttekintést ad az egykori vitákról *Roland* [2000].

ből ítélem meg a fejleményeket, nem ismertetem előre; ez majd fokozatosan kibontakozik az olvasók előtt. Végső soron a bíró a saját lelkiismeretem.

A könyvet eredetileg a magyar olvasók számára írtam. Tizenhat nyelven jelent meg, kevés módosítással. Az idegen nyelvű kiadásokhoz írott előszó figyelmeztetést tartalmazott, hogy az ajánlások – noha számos fontos vonásukat általános érvényűnek tartottam – nem vehetők át gépiesen más országban, hanem mindenütt megfelelő adaptációra szorulnak. Mindenesetre jogosultnak tűnik, hogy tanulmányom elsősorban a magyar tapasztalattal foglalkozik, kiegészítve alkalmi utalásokkal a lengyel, a cseh és az orosz fejlődésre.

Részletes és teljes elszámoláshoz az kellene, hogy a könyvben tárgyalt mind a 15-20 témára visszatérjek. Utólag úgy látom, hogy sok kérdésben igazam volt, de volt jó néhány, amelyben nem volt igazam. Azt remélem, hogy lesz alkalmam erre a részletesebb értékelésre. A jelen tanulmányban azonban mindössze két témára szorítokozom.

Az első a tulajdonreform. Mai meggyőződésem szerint is akkori ajánlásaim alapján véve helyesek voltak. A második a makroökonómiai stabilizáció. Itt a bizonyítványom vegyes: mai nézetem szerint részben helyes, részben helytelen volt az akkori álláspontom.

A tulajdonreform és a magánszektor fejlődése

A Röpírat élesen szembeszállt a „piaci szocializmus” alapeszméjével. Elvetette azt az elgondolást, amely fenn akarta volna tartani az állami tulajdon dominanciáját, de azt összekapcsolta volna a piaci koordinációval. Álláspontom ingerelte a piaci szocializmus híveit; magára haragította mind a kelet-európai reformközgazdászok számottevő részét, mind pedig sok nyugati régi vágású szociáldemokratát.

A könyv kifejtette a szerző krédóját; kiállt egy olyan gazdasági rendszer mellett, amelyben a magántulajdon uralkodik. Ebben a tekintetben nem volt nézetkülönbség könyvem és számos Nyugatról jött ajánlás között. Ez a széles egyetértés azonban nyitva hagyja a következő kérdéseket. Melyik a legjobb út, amelyen eljutunk ehhez a rendszerhez? Az átmenet befejeztekor milyen legyen a gazdaság tulajdoni szerkezete? A magántulajdonon alapuló kapitalizmus sokféle lehetséges változata közül melyik formáció kialakítására kellene törekednünk?

Sokféle elgondolás vetődött fel. Jelen tanulmányomban tömörített formában két tiszta stratégiát ismertetek. A legtöbb gyakorlati részletjavaslat ezek valamelyikéhez állt közel; e kettő szembesítése állt a viták középpontjában.

A *stratégia*. Utólag a következő elnevezést adnám: *a szerves fejlődés stratégiája*. Öt fő jellemzővel írható le.

1. A legfontosabb teendő az, hogy kedvező feltételeket teremtsünk a magánszektor „alulról” jövő fejlődésének. A magánszektor növekedésének fő motorja a tömeges *de novo* belépés. Többféle eszközzel kell elősegíteni ezt a fejlődést:

- le kell bontani a szabad belépés jogi akadályait,
- szavatolni kell a magántulajdon biztonságát, létre kell hozni azokat az intézményeket, amelyek kikényszerítik a magánszerződések végrehajtását,
- kellő körültekintéssel alkalmazott felerősítő akcióra (*affirmative action*) van szükség a magánszektor fejlődésének előmozdítására, például az adó- és a hitelpolitikában.

2. Az eddig állami tulajdonban volt vállalatok nagy részét privatizálni kell. Ennek alapvető módszere az eladás. Főleg kívülállók (*outsider*) számára kell eladni az állami tulajdont, előnyben részesítve azokat, akik – méltányos ár fizetésén felül – kötelezettséget vállalnak beruházásokra.

Amennyiben a vállalaton belüli személy (*insider*) a vevő, neki is valóságos áron kell eladni az állami tulajdont. A belső privatizáció nem fajulhat el burkolt ingyenes átadássá.

3. A 2. jellemzőből következik: el kell zárkózni az állami tulajdon ingyenes szétosztásától.

4. Előnyben kell részesíteni azokat az eladási formákat, amelyek nyomán a következő tulajdonságokkal rendelkező tulajdoni struktúra jön létre.

A vállalatnak van egy domináns tulajdonosa. Ez lehet egy üzletember vagy a tulajdonosoknak egy csoportja, vagy olyan magánvállalat, amely már korábban is magánvállalként működött. Ez utóbbi tulajdonostípus lehet akár belföldi, akár külföldi magánvállalat. Különösen kívánatos tulajdonos a stratégiai befektető, aki kész beruházni a vállalatba, hajlandó azt jelentős tőkeinjekcióval fejleszteni.

Nem kell elzárkózni attól, hogy részvénytársasági forma esetén a részvények egy része szétaprózódjék. Célszerű azonban, hogy lehetőleg minden vállalatnak, tehát minden részvénytársaságnak is legyen – a fentiekben körvonalazott értelemben – fő tulajdonosa (*core owner*).

5. Meg kell keményíteni a vállalatok költségvetési korlátját. Ez a kulcsa a piacgazdaság működéséhez nélkülözhetetlen pénzügyi fegyelemnek. Számos rendszabályra van szükség: új törvényeket kell hozni (köztük csődtörvényt, számviteli törvényt, banktörvényt), és következetesen ki kell kényszeríteni mindezen jogszabályok betartását. Nem elégséges az eredményes átmenethez a privatizáció, liberalizáció, stabilizáció „szentháromsága”; a költségvetési korlát megkeményítése ezekkel egyenrangúan fontos.

Nem kell mindenáron privatizálni az állami vállalatot, ha az tartósan veszteséges; és nem szabad túl sokáig mesterségesen életben tartani. A költségvetési korlát megkeményítése természetes szelekciót hajt majd végre közöttük. Amelyik jövedelmező, az előbb-utóbb eladható. Amelyik viszont tartósan eladhatatlan, mert zéró vagy negatív az értéke, azt nem elajándékozni kell, hanem ott csődeljárást kell kezdeményezni. A tulajdonváltás egyik fő módja a csődeljárásra és felszámolásra épülő privatizáció.

A magánszektor részaránya az összertermelésen belül azáltal nő, hogy egyfelől mind több új magánvállalat jelenik meg, másfelől összezsugorodik az állami szektor. Az utóbbi kétféle módon megy végbe: az állami vállalatot vagy megveszik és ezzel átkerül a magánszektorba, vagy tönkremegy és megszűnik.

B stratégia. Ezt utólag így nevezném: *a gyorsított privatizáció stratégiája*. Három jellemzővel írható le.

1. A legfontosabb teendő az, hogy – amilyen gyorsan csak lehet – megszüntessük az állami tulajdont.

2. A privatizálás fő technikája az ingyenes osztogatás valamilyen formája. Ilyen például a vócserprogram, amelynek keretében a privatizálásra kerülő állami vállalatok együttes tulajdonjogát egyenlően és ingyenesen szétosztják az állampolgárok között.

Ez összekapcsolható vagy kiegészíthető azzal, hogy megtűrik, sőt esetleg biztatják a menedzseri „kivásárlást.” Ez sok esetben alkívásárlást takar; a menedzserek igen alacsony árat fizetnek, ami közel áll ahhoz, mintha ingyenesen kapnák meg a vállalat tulajdonjogát.

3. Nem kell diszpreferenciát alkalmazni a szétaprózott tulajdonnal szemben, sőt, esetleg előnyben is részesíthető. Azt kell hangsúlyozni: ha minden állampolgár részesül a korábbi állami vállalatok tulajdonjogában, akkor ily módon „népi kapitalizmus” alakul ki.

Itt most csak három jellemzőről volt szó, míg az *A* stratégiánál ötről. Ami a két, most meg nem említett attribútumot illeti:

– a *B* stratégia szószólói is helyeselték, hogy alulról jövő magánkezdeményezés bonthatkozzék ki, ez azonban nem kapott nyomatékot az ajánlásaikban, ellentétben az *A* stratégia híveivel, akiknél ez került a tulajdonreform előterébe,

– a *B* stratégia hívei, ha akkor megkérdeztük volna őket, elvileg helyeselték volna a költségvetési korlát megkeményítését. Írásaikban ugyan nem álltak ki a puha költségve-

tési korlát szindrómájának konzerválása mellett, ám javaslatokban elsikkadt a korlát megkeményítésének követelménye. Nem véletlenül. Arra számítottak, hogy a privatizálás automatikusan megkeményíti majd a költségvetési korlátot. Erre még visszatérek, a cseh és az orosz tapasztalatok fényében.

Nem az a legfontosabb eltérés a kétféle stratégia között, hogy milyen tételek szerepelnek a karakterisztikumok halmazában, hanem az, hogy mi kapja a legerősebb nyomatékot. Hová kell összpontosítani a politikai figyelmet, a törvényhozási és adminisztratív kapacitást, az intellektuális érdeklődést és a kutatói tevékenységet? És ebben a tekintetben éles különbség van a kétféle stratégia között: *A*-nál az új magánszektor egészséges növekedésén, *B*-nél az állami szektor gyors felszámolásán van a hangsúly.

A Röpírat és más, az idő tájt megjelent írásaim az *A* stratégiát fogalmazták meg és ajánlották megvalósításra. Nem voltam egyedül, jó hányan képviseltek hasonló nézeteket. Itt és a tanulmány hátralévő részében mindvégig a nyugati szakma és akadémiai világ, valamint a nemzetközi pénzügyi intézményekben dolgozó közgazdászok nézeteinek áttekintésére szorítokozom.⁴ Külön is kiemelem *Andreff* [1992], *Bolton–Roland* [1992], *Brabant* [1992], *McKinnon* [1992], *Murrell* [1992a], [1992b] [1992c], *Murrell–Wang* [1993] és *Poznanski* [1992] állásfoglalását. Annyi azonban bizonyos, hogy – a nyugati akadémiai közgazdászszakmát tekintve – törpe kisebbség állt a magánszektor szerves fejlődésének stratégiája mögött. A szakma túlnyomó többsége elfogadta és népszerűsítette – nemegyszer eléggé agresszív érveléssel – a gyorsított privatizálás stratégiáját.

Tíz év elteltével megerősítve érzem, hogy az *A* stratégia, a magánszektor szerves növekedésének elősegítése volt a helyes álláspont. A *B* stratégia, a privatizálás erőltetett üteme jó esetben előnytelen volt ehhez képest, rossz esetben pedig kifejezetten ártalmas.⁵

Négy ország teljesítményéhez fűzök megjegyzést. Előljáróban egyetlen számszerű összehasonlítást teszek, mintegy illusztrációként, „háttér-információként” az egyes országok fejlődéséhez tett észrevételekhez. Szoros oksági kapcsolat van a magánszektor egészséges fejlődése, a költségvetési korlát megkeményítése, a termelés erőteljes átszervezése és a munka termelékenységének növekedése között. Az utóbbi mutató témánk szempontjából közgazdaságilag kifejezőbb, mint a GDP/fő mutató, mert élesebben világítja meg a szerkezetátalakítás hatását. A szocializmus a vállalaton belüli tömeges munkanélküliséget hagyta örökül. Az *A* stratégia vállalja, még fájdalmas, népszerűtlen változtatások árán is, ennek az örökségnek a felszámolását; a *B* stratégia húzódzik ettől. Nos, a munka termelékenysége 1998-ban Magyarországon 36 és Lengyelországban 29 százalékkal haladta meg az 1989. évit. Csehországban még mindig 6 százalékkal elmaradt a szocializmus utolsó évének termelékenységétől. Különösen súlyos a helyzet Oroszországban, ahol a munka termelékenysége 1998-ban 33 százalékkal volt alacsonyabb az 1989. évinél (*Economic Commission for Europe* [1999] 128–131. o.).⁶

⁴ A posztoszocialista országok közgazdászainak körében mély megosztottság érvényesült. *Laki* [2000] igen informatív betekintést nyújt a magyar politikai pártok közötti vitákba; ez volt az a politikai környezet, amelyben a Röpírat megjelent. A jelen tanulmány nem vállalkozik az átmenetről a posztoszocialista régió *belül* folytatott vita elemzésére és utólagos értékelésére.

⁵ *Dyck* ([2000] 38. o.) bemutatja, hogy a legtöbb olyan ország, amelyben közvetlen eladás, a kivállálók előtti nyitottság, valamint a tulajdon koncentrátsága jellemezték a privatizálási folyamatot, a régiónál gyorsabb növekedési ütemet ért el. Ugyanakkor azokban az országokban, amelyek a vócserprogramot alkalmazták, és amelyekben szétaprózódott a tulajdon, a növekedés üteme alacsonyabb volt a régió átlagánál.

⁶ Nyilvánvaló, hogy az *A* stratégia sikere Kínában testesül meg a leginkább érzékelhető módon. Mindazonáltal nem vonom be Kínát az országok közötti összehasonlításba. A gondos értékelésnek figyelembe kellene vennie azt, hogy a kezdeti feltételek és a politikai struktúra tekintetében rendkívül nagy az eltérés egyfelől a posztiszovjet és kelet-európai régió, másfelől Kína között. Ez az elemzési feladat túlnőne jelen tanulmány keretein.

*Magyarország az A stratégiát követte.*⁷

Semmiképpen sem lenne helyes a magyar utat idealizálni; sokféle visszasság ütötte fel a fejét. Nemcsak az ingyenes osztogatás, hanem az eladás privatizálási technikája is kihasználható tisztességtelen ügyletekre. Noha egyetlen nagy korrupciós botrány sem „bukott le”, mind a szakértők, mind a közvélemény körében erős a meggyőződés, hogy nem volt ritka a visszaélés. A felsorolt öt jellegzetesség mindegyikében számottevő fogyatékoságok mutatkoztak: a magánszerződés érvényesítésének jogi úton történő kikényszerítése sok kívánnivalót hagyott maga után; a kis- és középvállalatok fejlődése nem kapott elegendő támogatást; a menedzserek nem egy helyen indokolatlanul olcsón jutottak hozzá állami vagyonhoz, a költségvetési korlát megkeményítése nem valósult meg következetesen.

Mindazonáltal a fenti leírás karakterisztikumait tekintve, Kelet-Európában a magyar átalakulás állt a legközelebb a magánszektor szerves fejlődésének irányvonalához. A gazdasági teljesítmény impozáns. Százezer számra jöttek létre új kis- és ézerszám közepes méretű magánvállalatok. A kilencvenes évek első felében a költségvetési korlát szűkítésének megszorítása nyomán végigsöpört a vállalati szférán a természetes szelekció. Ezzel egy időben érzékelhetően megerősödött a pénzügyi fegyelem. Megszűnt a körbetartozás ragálya, megnőtt a magánszerződés tekintélye. Megkezdődött a bankszektor konszolidációja. Mindez nagy vonzerőt gyakorolt a külföldi tőkére, amelynek nagylendületű beáramlása a magyar termelékenységi és export teljesítmény egyik fő magyarázó tényezője volt.

Lengyelországban időnként a *B* stratégiával kacérkodó nyilatkozatok hangzottak el, de a gyakorlatban a lengyel gazdaságpolitika eléggé közel állt az *A* stratégiához. A lengyel közgazdászok számottevő része elismeri napjainkban, hogy a sikeres makrostabilizáció mellett a tömeges új belépések, a magánszektor alulról történő viharos növekedése, valamint a külföldi tőke beáramlása volt a lengyel fejlődés nagy sikereinek egyik fő magyarázata. (Lásd például *Dabrowski-Gomulka-Rostowski* [2000].)

Csehország vezetői a kilencvenes évek elején kívánták elsőként alkalmazni a *B* stratégiát. Vaclav Klaus, az ország közgazdász miniszterelnöke zászlajára tűzte a vócsérprogramot, és a nemzetközi arénában is propagálta annak átvételét.⁸

Az akciót erélyesen végrehajtották. Azóta számos elemzés tárgyalja, miért nem hozta meg a kezdeményezői által remélt sikert (lásd *Coffee* [1996], [1998], *Ellerman* [1998], *Nellis* [1999] és *OECD* [1998], [2000]). Első menetben a tulajdon szétforgácsolódott a vócsertulajdonosok millióinak kezében, majd újra koncentráldott az úgynevezett befektetési alapokban. Ezek azonban nem rendelkeztek igazi tőkeerővel az elmaradt vállalatok fejlesztésére, reálberuházásra. Ez a tulajdonosi szerkezet képtelen volt erőskezü vállalati irányítást kiépíteni. Vontatottan folyt a szerkezetátalakítás. Noha a külvilág felé hangosan szólt a chicagói ízü szabad versenyes retorika, a valóságban puha maradt a költségvetési korlát. Ellentétben az eladással, amely gerjeszti a természetes szelekciót, az ingyenes osztogatás keretében átadott tulajdonjogok inkább konzerválták a fennálló struktúrát.

A teljesítmény kiábrándító. Igaz, súlyos makro-gazdaságpolitikai hibák is nagy szerepet játszottak az elmaradásban és visszaesésben, ám úgy tűnik, hogy a *B* stratégia is jelentős mértékben hozzájárult a bajokhoz.

⁷ Nem állapítható meg, hogy a Rőpirat milyen mértékben hatott a négyéves időközökben egymást váltó magyar kormányokra. Kormányzati politikusok nem szoktak lábjegyzetben hivatkozni szellemi forrásokra. A könyvet annak idején élénken vitatták Magyarországon, nemcsak a szaksajtóban, hanem napilapokban, a rádióban és a tévében is; bizonyára sokan olvasták a vezető politikusok és hivatalos tanácsadók körében.

⁸ Maga a gondolat nem Csehországban, hanem jóval előbb, Lengyelországban tűnt fel először. *Lewandowski-Szomburg* [1989] írásában. A cseh programról Klaus 1992-ben a következőket írta: „A mi nem standard vócsérprivatizációnk gyorsnak és hatékonynak bizonyult” (*Klaus* [1997] 72. o.).

Oroszország szolgáltatta talán a leginkább elszorító példát a *B* stratégia csődjére. Itt valósult meg a legvégletesebben annak minden vonása: a vócsérprogram ráerőltetése az országra, kiegészítve azzal, hogy a tulajdonjogokat tömegesen átjátszották a menedzsment és privilegizált bürokraták kezébe. Ez volt az a környezet, amelyben végbement a történelemben egyedülálló „tulajdonreform”: a természeti kincsek, mindenekelőtt az olaj- és gázkincs tulajdonjogainak átjátszása az „oligarchák” kezébe.⁹

Míndez szorosan összekapcsolódott a puha költségvetési korlát szindrómájának továbbélésével, sőt a korábbinál pusztítóbb behatolásával a gazdasági és állami élet minden sejtjébe. Oroszország – ahogy ezt egy nemrég készült tanulmány találóan elnevezte (*Pinto és szerzőtársai* [1999]) – a „nem fizetés társadalmává” (*non-payment society*) vált. A felhasználó vállalat nem fizet a szállítónak; a munkaadó a munkavállalónak, az adós a hitelező banknak. Míndezt a végrehajtó hatalom és az igazságszolgáltatás eltűri. Sőt, az állam jár elől rossz példával, amikor gyakran adós marad az állami alkalmazottak bérével, táradalombiztosítási járulékaival és a nyugdíjakkal.

Melyek voltak a kétféle stratégia előterjesztőinek intellektuális forrásai? Tartsuk emlíkezetünkben, hogy senki sem állt elő szigorú gondolatmenettel, olyan modellel, amely egzakt feltevésekből vezette volna le következtetéseit. Mind az *A*, mind a *B* stratégia híveinek gondolataiban keveredett a közgazdaságtanból merített tudás és az intuíció; azt is mondhatnánk: a kapitalizmus kifejlődésének és megszilárdulásának valamilyen víziója. Ezért nem azt próbálom most, az akkori írásokat újraolvasva, megtalálni, milyen szerzőkre hivatkoztak a lábjegyzetek. Inkább azt kell – szinte a sorok között olvasva – kibogozni, milyen eszmék inspirálták a víziókat. Tisztában vagyok azzal, hogy itt különösen bizonytalan talajra lépek, s beleeshetek a „belemagyarázás” vétkébe – mégis megkockáztatom a kérdés megválaszolását.

A feladat könnyebb oldalával, az introspekcióval kezdem. Milyen művek és eszmei áramlatok hatottak rám leginkább akkor, amikor a nyolcvanas évek végén a tulajdonreformról gondolkodtam?

Az egyik forrás Hayek munkássága volt; pontosabban a piacgazdaság fejlődésével kapcsolatos gondolatai; szembehelyezkedése a „konstruktivizmussal” (*Hayek* [1969], [1989]). Groteszknak éreztem, hogy cseh kollegáink, miközben nem is egyszer Hayekra hivatkoztak, az íróasztal mellett kiötlik a vócsérprogram játékszabályait, majd államilag előírják annak végrehajtását. Hayek rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított a kapitalizmus spontaneitásának; annak, hogy evolutív úton különül el az életképes és a túlélésre alkalmatlan intézmény.

A másik szellemi forrás Schumpeter volt. Nem az a Schumpeter, aki a *Capitalism, Socialism and Democracy* című könyvében [1992] naiv reményeket fűzött a piaci szocializmushoz, hanem az, aki jóval korábbi művében a vállalkozót minősítette a kapitalizmus központi szereplőjének (*Schumpeter* [1911]). Schumpeter piacgazdasága nem a steril, egyensúlyba fagyott walrasi világ, hanem az igazi rivalizálás, amelyben eleven emberek kezdeményezik új vállalatok megalapítását, új piacok meghódítását, új termékek bevezetését. Úgy éreztem: amire a bürokrácia dermedtsége után most Kelet-Európában leginkább szükség van, az ezer és tízezer schumpeteri vállalkozó. Szorosan ide kapcsolódik a másik schumpeteri eszme, az ezerszer idézett teremtő rombolás. Ez a folyamat összefonódik gondolkodásomban a költségvetési korlát megkeményítésével, s az ennek nyomán végbemenő fájdalmas, de nélkülözhetetlen természetes piaci szelekcióval. Egy nagy sodrású belépési és kilépési folyamat hajtja előre az erőforrások reallokációját a kevésbé termelékeny vállalatoktól a termelékenyebb vállalatok felé (*Caballero–Hammour* [2000] 10–11. o.).

⁹ Az orosz privatizálás mikro- és makrokövetkezményeinek alapos kritikai elemzését lásd *Black–Kraakman–Tarassova* [2000], valamint *Filatovchev–Wright–Bleaney* [1999] írásaiban. A szabad belépés korlátairól lásd *Broadman* [2000], valamint *Desai–Goldberg* [2000] tanulmányát.

Egy harmadik forrás az a kép, amelyet sokféle olvasmány együttvéve alakított ki bennem a kapitalizmus kezdeteiről, kialakulásáról, megszilárdulásáról. Ide tartoznak a francia Annales-iskola, Fernand Braudel és mások írásai, amelyből világhossá válhat a folyamat evolutív jellege; tanulmányok a korai kapitalizmusban kemény kézzel bevezetett kereskedelmi törvényekről és pénzügyi fejelemről.¹⁰

Végül, bizonyára nagy hatást gyakorolt a gondolkodásomra a szocialista rendszer tanulmányozása. Igaz, nem használtam minden második bekezdésben az „institúció” szót, amint az napjainkban divatossá vált. Azt hiszem azonban, hogy megértettem, mit jelent a „rendszer” fogalma, és mi a különbség kapitalizmus és szocializmus között. Kellőképpen tudatában voltam annak, hogy ez a különbség nem tűnik el pusztán a privatizálás, stabilizáció és liberalizálás megvalósításával.

Milyen intellektuális hatások alakíthatták ki a *B* stratégia előterjesztőinek vízióját arról, hogyan kell a kapitalizmust gyorsított ütemben „felépíteni”? Nem elegendő általánosságban emlegetni a „közgazdaságtudományi főáramlat” (*mainstream economics*) hatását. Még ha a *B* stratégia hívei részéről nem történik is rájuk hivatkozás, meg vagyok győződve arról, hogy – tudatosan vagy szinte öntudatlanul – két szerző gyakorolt rájuk erős befolyást. Az egyik – a sors iróniája! – Marx, a másik Coase. Elismerem, sajátos pár.

Szofisztikáltabb marxisták azt mondanák: amit a *B* stratégia átvett, az „vulgármarxizmus”. Hozzátehetnénk: amit Coase-től vettek át, az is „vulgárcoase-izmus”.

A vulgármarxizmus ebben a kontextusban egy végletesen leegyszerűsített képletet jelent: a tulajdonváltás nem csak szükséges, hanem elégséges feltétele a kapitalizmusnak. A kapitalista tulajdonviszonyok alkotják az alapot, amely majd létrehozza a maga felépítményét, a kapitalista alap működtetéséhez szükséges intézményeket, politikai szervezetet és ideológiát.

A valóságos történelem menete már korábban is azt bizonyította, amit most a posztoszocialista átalakulás ismét megerősített, hogy az alap és a felépítmény viszonya ennél sokkal bonyolultabb. A kapitalista tulajdonviszonyok pusztá létezése rendszerint nem elégséges feltétele a kapitalizmus megszilárdulásának. A gazdaság és a társadalom különböző szféráinak átalakulása sok esetben párhuzamosan megy végbe, sokféle interakció közepette. Hol az egyik, hol a másik szféra jár előbbre, visszahatva a másikra. Nincs univerzális szabály ezeknek a kölcsönhatásoknak az időbeli egymásutánjára. S ha netán valahol az történik, hogy a radikális tulajdonreform megelőzi a politikai, jogi és kulturális intézmények átalakulását – lehet, hogy az utóbbi igen lassan, keservesen, súlyos társadalmi költségeket okozva tud csak végbemenni. Ezért, még ha az bizonyos körülmények között lehetséges is, nem biztos, hogy az a legelőnyösebb, ha a gyors és drasztikus tulajdonreform megelőzi a kiegészítő intézményi transzformációt.

A vulgárcoase-izmus végletesen leegyszerűsített képlete így fogalmazható meg: nem baj, ha a törvényes jogosultságok kiinduló allokációja nem hatékony. Végül is valamikor megjelenik majd a hatékony allokáció. Ezt a kijelentést panglossi optimizmus hatja át. Azt hiszem, hogy ha Coase részt vett volna ebben a vitában, akkor három figyelmeztetést fűzött volna a fenti formula második mondatához (*Coase* [1960]). A hatékony allokáció létrejön, ha:

- a csere tökéletes versenyző piacon megy végbe;
- nincsenek akadályok az újraszerezés útjában;
- az újraszerezésnek nincsenek tranzakciós költségei, vagy legalábbis e költségek igen alacsonyak.

Ám mi a helyzet, ha ezek a feltételek nem állnak fenn? Esetünkben, a posztoszocialista

¹⁰ Lásd elsősorban Braudel összefoglaló nagy [1985] művét.

átalakulás során éppen erről van szó; mindhárom feltétellel súlyos gondok vannak. A tulajdonjogok allokációjának újratárgyalását és az újraszereződést blokkolhatják (és például Oroszországban ténylegesen blokkolják is) roppant hatalommal rendelkező érdekcsoportok. És ami nem kevésbé megfontolandó: lesújtóan nagy társadalmi költségek merülnek fel a tulajdonjogok reallokációjának szenvedésekkel és áldozatokkal kísért periódusában.

Térjünk vissza a vitákban elhangzott érvekre!

1. A *B* stratégia hívei szívesen hivatkoztak *etikai* megfontolásokra. A méltányosság érdekében kell minden állampolgárnak egyenlő részt adni az egykori állampolgári tulajdonból.¹¹ A tapasztalat cáfolhatatlanul igazolta, hogy ez álszent érvelés. A kezdeti allokáció rövid ideig tudott csak fennmaradni, s hamar végbement az egykori állami vagyon tulajdonjogainak nagyfokú koncentrációja. Az orosz esetben, mint köztudott, ez abszurd, perverz, végtelenen méltánytalan és torz, oligarchikus kapitalizmus kialakulásához vezetett.¹²

Az állami vagyon eladása, ha korrekt áron történik, nem változtat a vagyon- és jövedelemeloszláson. Az állami vagyon nem csökken, csak a formája változik. A privatizálásból eredő bevételt nem szabad felélni, hanem hasznosan be kell fektetni. Magyarországon – legalábbis a privatizálás nagy hullámának idején, az energiaszektor és a telekommunikáció számottevő részének eladásakor – sikerült elérni, hogy a bevételeket a külföldi államadósság csökkentésére használják fel. A kamatteher csökkenése, az ország adóspozíciójának lényeges javulása valóban hasznára vált az ország minden polgárának.

2. A szerves fejlődés híveinek érvelésében nagy hangsúlyt kapott a *szociológiai* aspektus. A kapitalizmus megszilárdulásához nélkülözhetetlen a tulajdonosi osztály kifejlődése, a társadalom polgárosodásának (*enbourgeoisement*) folyamata. Közismert, hogy a kapitalizmus érettségének bizonyos fokán nagy szerephez jut a részvények szétaprózott tulajdonjoga, s ezzel együtt az intézményi tulajdon. Csak hogy nem lehet előreszaladni; rohamozni hátvéd nélkül. A nagy intézményi befektetők megjelenése nem helyettesíti a társadalom rétegződésének mélyreható átalakulását.

Az érvelést igazolta a posztszocializmus első évtizede. A gazdasági sikermutatók és a társadalom átrétegződése szoros kapcsolatban van egymással.

3. Közgazdász körökben a *gazdasági hatékonysággal* kapcsolatos érvek találtak leginkább meghallgatásra. Nos, éppen ebben a tekintetben bizonyosodott be legmeggyőzőbben az *A* stratégia fölénye. A *de novo* magánvállalatokról bebizonyosodott, hogy általában termelékenyebbek, mint azok, amelyek állami tulajdonban maradtak, vagy korábban állami vállalatok voltak, és amelyeket az átmenet során privatizáltak (*Konings-Lehmann-Schaffer* [1996], *Konings* [1997]). A tapasztalat alátámasztja azt a megállapítást, amely szerint a szétaprózott tulajdon és a költségvetési korlát puhaságának fennmaradása visszatartja a termelékenység növekedését (*Djankov-Murrell* [2000]). A schumpeteri vállalkozó szellem, a nem hatékony, életképtelen vállalatok eltakarítása az útból, az igazi új tulajdonosok keménykezű szándéka a rendcsinálásra, a pénzügyi fegyelem és a szerződésbetartás világába szívesen belépő és nagy összegeket modern színvonalon beruházó külföldi tőke – mindezek együttvéve erős lendületet adtak a termelékenység növelésének és az exportteljesítmény fokozásának.

¹¹ Az orosz lakosság nagy része kezdettől fogva bizalmatlanul tekintett a vócserekre, s nem várta tőlük anyagi helyzetének érdemleges javulását. (Lásd *Blasi-Kroumova-Kruese* [1997] 76–77. o.)

¹² Az etikai nézőpontot vizsgálva, nem állítom azt, hogy – az ingyenes osztogatással szembeállítva – az eladás okvetlenül „tiszta”. Már az imént is említettem, Magyarországról szólva, hogy feltehetően volt számos tisztátalan eladási ügylet. Mindenütt, ahol állami vagyont adnak el, nagy a kísértés a korrupcióra. Csúpn azt az érvet kívántam elutasítani, hogy az ingyenes szétosztás természeténél fogva méltányos.

4. Végül, a *politikai érvek*. Ma sem vitatható el: a vócserprogramnak és a fájdalmas szerkezetátalakítás elhalasztásának kulcsszerepe volt abban, hogy az akkori kormány-párt győzött a második szabad cseh választásban. Ez volt az egyedüli eset a kelet-európai régió első évtizedében, amikor ugyanaz a kormány másodszor került hatalomba. Ezzel a mércével mérve a privatizálási kampány bevált.¹³ Ezzel szemben Magyarországon és Lengyelországban a demokrácia első parlamenti ciklusának kormányzó koalíciói vereséget szenvedtek. Amikor a rivális koalíciók kerültek kormányra, és a tulajdonreform tekintetében alapjában véve folytatták elődeik *A* stratégiáját, ahelyett, hogy az ingyenes vagyonosztást választási eszközként használták volna, azok is választási vereséget szenvedtek. E szerint a hatalom megtartásának machiavellisztikus kritériuma szerint a *B* stratégia bizonyult előnyösebbnek.

A *B* stratégia hívei mindenütt, de különösen Oroszország esetére vonatkozóan ismételtlen hivatkoztak a következő érvre: ha kedvező alkalom adódik (kinyílik az „alkalom ablaka”, *window of opportunity*) a privatizálásra, akkor élni kell a lehetőséggel és *gyorsan* végig kell vinni. Addig kell megcsinálni, amíg az állami bürokrácia megzavart állapotban van, gyenge és nem mer ellenállni. Addig kell irreverzibilis változást elérni a tulajdonviszonyokban – hátha később már nem lesz alkalom ugyanezt megtenni.

Ez az érv tisztán logikai-spekulatív úton nem igazolható, de nem is cáfolható. Bármilyen, a történelem tényleges menetétől eltérő, kontrafaktuális forgatókönyv nem eléggé védhető. Igaz, visszatekintve nyilvánvaló, hogy például a cseh demokráciát nem fenyegette semmiféle belső kommunista restaurációs veszély, sem a szovjet tankok újbóli megjelenése – de, el kell ismerni, hogy ez 1991-ben nem volt ennyire egyértelmű.

Különösen problematikus ebből a szempontból az orosz történet újraértékelése. Ismételtlen hallhatuk a következő gondolatmenetet: a tömeges privatizálást még azelőtt kellett gyorsan véghezvinni, mielőtt a kommunista párt elérte választási sikerét. Azzal a retorikával, amelyben a kommunista párt vált hangadóvá, semmiféle privatizálást nem lehetett volna jóváhagyatni.

Azt hiszem, e mögött az érv mögött hibás, talpáról a fejére állított oksági magyarázat rejlik. Ha a privatizálás más úton halad, s ha ehhez a folyamathoz nem társul annyi példátlanul felháborító visszasság, és annyi hiábavaló társadalmi veszteség, akkor nem lenne olyan erős Oroszországban a kommunista rendszer iránti nosztalgia. Lehet, hogy az irreverzibilitást ráerőszakolhatja a társadalomra egy puccsszerűen bevezetett tulajdonreform. Mégis, talán szilárdabban megalapozza a kapitalizmus irreverzibilis térhódítását a széles burzsoázia kialakulása, a tulajdonjogok és a magánszerződés következetes érvényesítése, a demokrácia intézményesülése és a piacgazdaság politikai támogatása a választók többsége részéről.

Makroökonómiai stabilizáció

Ennek a tanulmánynak az előkészítésekor újra kézbevettem a Röpíratot. A privatizációról szóló fejezetet meglelégedéssel olvastam. Nem mondhatnám el ugyanezt a stabilizációról szóló fejezetről. Ha valami csodás időgép lehetővé tenné, s visszamehetnék – mai fejemmel – az időben, akkor legszívesebben átírnám és újraküldeném a nyomdába. Több kérdést érintett a fejezet; ezek közül itt hármát emelek ki.

¹³ Igaz, ugyanez a kormány két évvel később, a parlamenti ciklus közepén megbukott, nem utolsósorban a gazdaságpolitikai hibák következtében.

Az időzítés. 1989-ben, a könyv írásakor a magyar gazdaságot egész sor súlyos makroökonómiai probléma nyomasztotta; erőteljes korrekcióra volt szükség. Nyilvánvaló volt, hogy a kiigazítás fájdalmas lesz, és felmerült a kérdés: mikor kell azt végrehajtani. Könyvem azt ajánlotta: most, mindjárt, azaz a legközelebbi egy-két évben. Ugyanezt az ajánlást megismételte könyvem nem sokkal később megjelent cseh, lengyel és orosz kiadása, valamint a többi külföldi kiadás is. A fő érv az volt, hogy most nyitjuk meg a történelem könyvének egy új fejezetét. Ez az a pillanat, amikor megvan az erkölcsi legitimitáció arra, hogy az első szabadon választott kormány áldozatot kérjen a lakosságtól. Most még hivatkozni lehet arra, hogy az *előző* rendszer vétkes mulasztásai közül próbáljuk a legkiáltóbbakat (s tegyük hozzá: az aránylag leggyorsabban korrigálhatókat) leküzdeni. Később az emberek úgy fogják érezni, indokoltan vagy indokolatlanul, hogy a bajokat nem a korábbi rendszer, hanem immár a demokratikusan megválasztott kormány mulasztásai idézték elő.

Ma is azt hiszem, hogy ez az álláspont helyes volt. Lengyelország 1990-ben a Balcerowicz-program keretében megtette ezt a drámai lépést. A tanulmány *előző* fejezetében többször bíráltam az első cseh kormányt. Itt viszont tisztelegni szeretnék a Klaus-kormány előtt, amelynek volt bátorsága 1991-ben drasztikus rendszabályokkal kiigazítani a makropolitikát.

Mint magyar állampolgár, őszintén sajnálom, hogy országom kormánya elvetette ezt a javaslatot, s az akkori ellenzék sem szorgalmazta az elfogadását. Az elhatározások nem az objektív gazdasági körülményeken, hanem a politikai akaraton múltak. A politikai vezető erők félték attól, hogy népszerűtlen akciót hajtsanak végre. Éveken át halasztódott a kiigazítás, az egész négyéves első kormányzati cikluson át, majd további nyolc hónapig a második ciklus elején. Jóval később, 1995-ben került rá sor, mégpedig akkor, amikor a mexikói válság nyomán Magyarország is a pénzügyi összeroppanás közelébe került. A megfontolt tanács nem volt elég; „katasztrófajelzés” kellett ahhoz, hogy az utolsó előtti, kétségbeesett pillanatban rászánja magát a kormányzat a krízist *megelőző* korrektív rendszabályokra.

A legtöbb szakértő egyetért abban, hogy az elhalasztott kiigazítás súlyosabb költségekkel járt, mintha azt jóval korábban hajtották volna végre. Nem áltathatjuk magunkat; az ilyen döntés nem a tiszta közgazdasági racionalitás világában születik. Itt etikai-politikai dilemma merült fel; a fájdalom és a nyereség intertemporális eloszlásáról, s ezzel együtt a népszerűtlen rendszabályok politikai árának vállalásáról volt szó.

A predikciók. A javaslatok meghatározott előrejelzésre épültek a posztszocialista átmenet makrokövetkezményeit illetően. Az én prognózisom rossz volt. Nem láttam előre a bekövetkező nagy recessziót; túl optimisták voltak a jövőnövekedésre vonatkozó várakozásaim. El kell ismernem, hogy számos kollégám Magyarországon és külföldön realisztikusabb predikciókat fogalmazott meg.

Hibáztatom magam, mert tulajdonképpen nekem is rendelkezésre állt az az információ, amelynek alapján jobb előrejelzést adhattam volna. Például gondosabban olvashattam volna el ebből az alkalomból, ha mást nem, de legalább a saját könyvemet, *A szocialista rendszer*; már az is elindíthatta volna a következő gondolatsort:

– a szocialista rendszer súlyosan eltorzított input-output struktúrát hagyott örököül, amelynek kiigazítása teremtő rombolást igényel. A rombolás gyors – a teremtés jóval lassabb, s ezért a két folyamat egyenlege már egymagában is súlyos visszaesést idéz elő.

A szocialista rendszer sajátos mechanizmust hozott létre a tevékenységek koordinálására. Igaz, ez a gépezet eleve alacsony hatékonysággal működött, s a finisben még romlott is – de azért működött. A rendszerváltásban a régi gépezet tönkrement, de az új piaci mechanizmus még nem tudta mindenütt megfelelően átvenni a koordináció felada-

tát. A transzformációs recesszióról írott későbbi tanulmányom ezt intézményi „senki földjének” és szétesettségnek nevezte (Kornai [1993b]).¹⁴

Ezek a változások, sok egyéb tényezővel együtt, vezettek el ahhoz, hogy a nemzetközi gazdaságtörténet legmélyebb recessziója ebben a régióban és ebben a korszakban zajlott le. A makrogazdasági stabilizáció és kiigazítás klasszikus receptjeit át kellett alakítani, és ki kellett egészíteni ahhoz, hogy bármelyik program valóban sikeres legyen.

Az egy csapásra végbemenő akció kapacitása. Könyvem radikális, egy csapásra végrehajtandó makrostabilizációs akciót ajánlott. Most, az utólagos értékeléskor, nem csak a magyar esetet, hanem más országok tapasztalatát is megpróbálom szem előtt tartani.

Ma sem vetem el a radikális kiigazítási csomag gondolatát, amely többféle intézkedést szimultán valósít meg. Ha jól állították össze a csomagot, és helyesen kalibrálták az egyes intézkedéseket, akkor az a makrogazdaság több fontos dimenziójában gyorsan helyreállíthatja az egyensúlyt, vagy lényegesen közelebb hozhatja a gazdaság állapotát a disequilibrium tűrhető mértékéhez, például fenntartható méretű folyó fizetésimérleg-hiányhoz vagy költségvetési deficithez.

Amit mai szemmel bírállok, az a hibásan elhelyezett hangsúly. Túl nagy figyelmet kapott akkori munkámban az a kérdés, hogy mit lehet gyorsan elérni egy drasztikus kiigazítási csomaggal, s túl kis figyelmet az, hogy miképpen kell a gyors beavatkozás hatását konszolidálni és további tartós javulást elérni.

A gazdaság egyensúlyát nehéz elérni, de nagyon könnyű újra elveszíteni. Magyarországon, Lengyelországban, Csehországban és Oroszországban újra és újra úgy tűnt: egyenesben van a makrogazdaság – s akkor megint csak jött egy döccenő; lassulás, esetleg egyes mutatószámoknál abszolút romlás. A *fenntartható* növekedés nemcsak egyszeri makrogazdasági beavatkozásokat igényel, hanem sokoldalú, mély intézményi reformokat.

Mindazzal, ami közvetve vagy közvetlenül összefügg a költségvetési korláttal, kellőképpen foglalkozott munkásságom. De magamat sem mentem fel az alól a sokak által elkövetett hiba alól, hogy nem mutattam rá kellőképpen más reformok fontosságára. Könnyű egyetlen lépésben, például a már korábban bevezetett adók kulcsának emelésével, gyorsan javítani a költségvetés egyenlegét. Viszont tartós javuláshoz mélyreható adóreformokra, az adóbázis kiszélesítésére, új adónemek bevezetésére és az adók következetes behajtásának megszervezésére van szükség. S ez még csak a fiskális reform egyik (talán a könnyebbik) fele; a másik az állami kiadások csökkentése, ami magában foglalja az államapparátus működésének átszervezését, az oktatás, az egészségügy és más jóléti rendszerek finanszírozásának újjáalakítását is. Aránylag könnyű gyorsan deklarálni a konvertibilitást; sokkal nagyobb munka hatékonyan megszervezni a nemzetközi fizetések rendszerét, a hazai és a nemzetközi bankszektor jól olajozott összekapcsolódását, s garantálni a nemzetközi fizetési megállapodások teljesítését.

Nem ennek az írásnak a feladata, hogy az 1992. évi Gajdar-csomag kedvező és kedvezőtlen vonásait részleteiben elemezze. Annyit azonban, azt hiszem, kijelenthetek: nem az volt a baj, hogy annak idején a Gajdar-kormány drasztikus lépésekkel akarta megállítani a rohanást a hiperinfláció felé. A baj (nem az egyedüli, de az egyik fő baj) az volt, hogy sem előtte, sem utána nem épült ki a makroegyensúly megszilárdításához szükséges intézményi rend.

A makrostabilizáció nem egyetlen csata, hanem soha véget nem érő háború. A stabilizáció nem vívható ki villámháborúval. Az intézményi reformok pedig nem valósíthatók meg másképpen, mint lépésről lépésre, kisebb-nagyobb reformblokkok sorozatával. Ma így látom. Kár, hogy ez a gondolat nem jelent meg a Rőpiratban.

¹⁴ Olivier Blanchard elméleti síkon elemezte a jelenséget, amelynek a szervezetlenség (*disorganization*) elnevezést adta (Blanchard [1997]).

Konklúzió

A kilencvenes évek elején arról folyt a polémia: „gradualizmus” vagy „sokterápia”? Ez volt akkortájt az egyik kedvenc téma az összehasonlító gazdaságtani tárgyak osztálytermi vitáiban; erre kellett válaszolnia vizsgadolgozatában sok diáknak.

Nézetem szerint ez rosszul feltett kérdés, s ezért nem is törekszem a megválaszolására. Maga a kérdés egy mércét implikál, s ez a *sebesség*. Meggyőződésem, hogy a sebesség – noha fontos, de – *nem* az elsődleges sikermutató. Annak idején valóságos sebességmánia töltötte el a posztszocialista átalakulás sok résztvevőjét.¹⁵ Csehországnak lelkesen gratuláltak, mert elsőként fejezte be a gazdaság túlnyomó részének privatizálását. Magyarország körülbelül két évvel, Lengyelország talán három évvel később jutott el a magánszektor hozzájárulásának a csehorszáigival azonos arányához. No és? A társadalom átalakulása nem lóverseny; nem az a siker fő mutatója, ki jut előbb be a célba.

A sebességre helyezett túlzott hangsúly türelmetlenséghez, agresszivitáshoz és arroganciához vezet. „Mi mindent meg tudunk tenni, amit csak akarunk.” Ironikusan hangzik, de az igazság az, hogy a „tömeges privatizálás” kifejezés, amelyet az ingyenes osztogatás és a vócsérprogram szinonimájaként használtak, a sztálinizmus történetéből jól ismert fogalom, a „tömeges kollektivizálás” fordítottja. Sztálin nem akart sokáig bajlódni önkéntes szövetkezéssel, inkább brutális erőszakkal és kegyetlenséggel két-három év alatt rákényszerítette a kollektív tulajdonformát a parasztságra. Nem akarom a hasonlatot eltúlozni; szerencsére nem alkalmaztak sem Gulágot, sem más kegyetlen eszközt a kilencvenes években; szelídebb formákban ment végbe a változtatás kierőszakolása. Mégis észre kell venni néhány hasonlóságot: a tulajdonreform alárendelését a politikai-hatalmi céloknak, a fokozatosságtól való irtózást, a türelmetlenséget és a sebességmegszállottságot.

A szocializmustól a kapitalizmusba való átmenet szerves fejlődés – nem is mehet végbe másképpen. A forradalom és az evolúció sajátos ötvözete ez. Önkorrekciós, próbaszerencse, „kísérlet és tévedés” folyamat, amely megtart vagy felszámol régi intézményeket, tesztel, elfogad vagy elvet újakat. Egy-egy részfolyamat lehet igen gyors, közepesen gyors, vagy lassú; mindegyiknek megvan a maga kívánatos sebessége. Egyes epizódok megkövetelik az egy csapásra történő beavatkozást, számos más folyamat viszont csak inkrementális változtatások útján haladhat előre.

Vannak a sebességnél fontosabb kritériumok. Abból a meggyőződésből (nem feltevésből, hanem meggyőződésből) indulok ki, hogy a kapitalista rendszer fölényben van a szocialista rendszerrel szemben. Ebből az következik: minél szilárdabbak a kapitalizmus alapjai, annál jobb lesz közép- és hosszú távon a rendszer teljesítménye. Ezért a hangsúlyt a konszolidációra, a stabilitásra kell helyezni, s ezzel együtt nem az első növekedési rekordokra, hanem a növekedés fenntarthatóságára.

¹⁵ Anatolij Csubajsz, az orosz privatizálás vezéregyénisége 1999. május 17-én előadást tartott Washingtonban, a Carnegie Endowmentben. Idézek a meghívó intézmény által fogalmazott beszámolóból: „Amikor 1992 és 1994 között betöltött privatizációs miniszteri szerepéről kérdezték, Csubajsz elismerte: privatizációs erőfeszítéseire jellemző, hogy széles körű támogatás nélkül, gyorsan, »bolsevik stílusban« lettek végrehajtvá. [...] A lehető leggyorsabb privatizáció stratégiáját követte: a nap minden pillanatát privatizálással töltötte. »Nem beszéltem; privatizáltam« nyilatkozta Csubajsz.”

Hivatkozások

- ANDREFF, W. [1992]: French Privatization Techniques and Experience: A Model for Central-Eastern Europe? Megjelent: *Targetti, F.* (szerk.): Privatization in Europe: West and East Experiences. Dartmouth, Aldershot, U.K.
- BLACK, B.–KRAAKMAN, R.–TARRASSOVA, A. [1999]: Russian Privatization and Corporate Governance: What Went Wrong? Kézirat.
- BLANCHARD, O. [1997]: The Economics of Post-Communist Transition. Clarendon Press, Oxford.
- BLASI, J. R., KROUMOVA, M.–KRUSE, D. [1997]: Kremlin Capitalism: The Privatization of The Russian Economy. Cornell University Press, Ithaca, London.
- BOLTON, P.–ROLAND, G. [1992]: Privatization in Central and Eastern Europe, *Economic Policy*, 15, 276–309. o.
- BRABANT, J. M. VAN [1992] Divestment of State Capital. Megjelent: *Poznanski, K. Z.* (szerk.): Constructing Capitalism: The Reemergence of Civil Society and Liberal Economy in the Post-Communist World. Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford, 117–140. o.
- BRAUDEL, F. [1967],[1985]: Les Jeux de l'échange, Librairie Armand Colin. In English: The Wheels of Commerce, London: Fontana Press, Imprint of HarperCollins Publishers, 1985.
- CABALLERO, R. J.–HAMMOUR, M. L. [2000]: Creative Destruction in Development: Institutions, Crises, and Restructuring. The World Bank, Washington.
- BROADMAN [2000]: Reducing Structural Dominance and Early Barriers to Russian Industry. The Review of Industrial Organization. Megjelenés alatt.
- COASE, R. [1960]: The Problem of Social Cost. *Journal of Law and Economics*, 17(2) 357–76. o.
- COFFEE, J. C. JR. [1996]: Institutional Investors in Transitional Economies: Lessons from the Czech Experience. Megjelent: *Frydman, R.–Gray, C.–Rapaczynski, A.* (szerk.): Corporate Governance in Central Europe and Russia, Vol. 1. Central University Press, Budapest, London, New York, 111–186. o.
- COFFEE, J. C. JR. [1998]: Investing a Corporate Monitor for Transitional Economies: the Uncertain Lessons from the Czech and Polish Experiences. Megjelent: *Hopt, K. J.–Kanda, H.–Roe, M. J.–Wymeersch, E.–Prigge S.* (szerk.): Comparative Corporate Governance, Clarendon Press, Oxford, 67–138. o.
- DABROWSKI, M.–GOMULKA S.– ROSTOWSKI, J. [2000]: Whence Reform? A Critique of Stiglitz Perspective. Forthcoming, Centre for Social and Economic Research, Varsó.
- DESAI, R. M.–GOLDBERG, I. [2000]: The Vicious Circles of Control: Regional Governments and Insiders in Privatized Russian Enterprises. Kézirat.
- DJANKOV, S.–MURRELL P. [2000]: Enterprise Restructuring in Transition: A Quantitative Survey. University of Maryland. Kézirat.
- DYCK, A. [2000]: Ownership Structure, Legal Protections, and Corporate Governance. 12th Annual Bank Conference on Development Economics, április 18–20. The World Bank, Washington D. C.
- ECONOMIC COMMISSION FOR EUROPE [1999]: Economic Survey of Europe 1999 No. 3, United Nations, New York, Genf.
- ELLERMAN, D. [1998]: Voucher Privatization with Investment Funds. An Institutional Analysis. Policy Research Working Paper No. 1924, The World Bank, Washington D.C.
- FILATOTCHEV, I.–WRIGHT, M.–BLEANEY, M. [1999]: Privatization, Insider Control and Managerial Entrenchment in Russia. *Economics of Transition*, 7(2) 481–504. o.
- HAYEK, F. A. [1960]: The Constitution of Liberty. Routledge, London, Chicago University Press, Chicago.
- HAYEK, F. A. [1989]: Order With or Without Design. Centre for Research into Communist Economies, London.
- KLAUS, V. [1997]: Renaissance: the Rebirth of Liberty in the Heart of Europe. Cato Institute, Washington D. C.
- KONINGS, J. [1997]: Firm Growth and Ownership in Transition Countries, *Economic Letters*, 55, 413–418. o.
- KONINGS, J.–LEHMANN, H.–SCHAFFER, M. E. [1996]: Job Creation and Job Destruction in Transition

- Economy: Ownership, Firm Size and Gross Job Flows in Polish Manufacturing 1988–91, *Labor Economics* 3(3) 299–317. o.
- KORNAI JÁNOS [1989]: *Indulatos röpírat a gazdasági átmenet ügyében*. HVG Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1990]: *The Road to a Free Economy. Shifting from a Socialist System: The Example of Hungary*. W. W. Norton, New York és HVG Kiadó, Budapest. Magyar nyelven: *Kornai* [1989].
- KORNAI JÁNOS [1992a]: *The Principles of Privatization in Eastern Europe*, *De Economist*, 140(2): 153–176. Magyar nyelven: *A privatizáció elvei Kelet-Európában*. *Közgazdasági Szemle*, 1991, 38(11): 1021–1040. o.
- KORNAI JÁNOS [1992b]: *The Socialist System. The Political Economy of Communism*. Princeton University Press, Princeton, Oxford University Press, Oxford. Magyar nyelven: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. HVG Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1993a]: *The Evolution of Financial Discipline under the Postsocialist System*, *Kyklos*, 46(3): 315–336. Magyar nyelven: *A pénzügyi fegyelem evolúciója a posztoszocialista rendszerben*. *Közgazdasági Szemle*, 1993, 40 (5): 382–395. o.
- KORNAI JÁNOS [1993b]: *Transformational Recession: A General Phenomenon Examined through the Example of Hungary's Development*. *Economie Appliquée*, 46(2): 181–227. o. Magyar nyelven: *Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján*. *Közgazdasági Szemle*, 1993, 40 (7–8): 569–599. o.
- LAKI MIHÁLY [2000]: *Az ellenzéki pártok gazdasági elképzelései 1989-ben*. *Közgazdasági Szemle*, 3. sz.
- LEWANDOWSKI, J.–SZOMBURG, J. [1989]: *Property Reform as a Basis for Social and Economic Reform*. *Communist Economies*, 1(3) 257–268. o.
- McKINNON, R. [1992]: *The Order of Economic Liberalization: Financial Control in the Transition to a Market Economy*. John Hopkins University Press, Baltimore.
- MURRELL, P. [1992a]: *Conservative Political Philosophy and the Strategy of Economic Reform*. *East European Politics and Societies*, 6(1): 3–16. o.
- MURRELL, P. [1992b]: *Evolution in Economics and in the Economic Reform of Centrally Planned Economies*. Megjelent: *Clague, Ch.–Rausser, G. C. (szerk.): The Emergence of Market Economies in Eastern Europe*. Blackwell, Oxford and Cambridge, Mass. 35–65. o.
- MURRELL, P. [1992c]: *Evolutionary and Radical Approaches to Economic Reform*. *Economics of Planning*, 25(1): 79–95.
- MURRELL, P.–WANG, Y. [1993]: *When Privatization Should Be Delayed: The Effect of Communist Legacies on Organizational and Institutional Reform*. *Journal of Comparative Economics*, 17(2): 385–406. o.
- NELLIS, J. [1999]: *Time to rethink Privatization in Transition Economies? Finance and Development*, 36(2): 16–19. o.
- OECD [1998]: *Economic Survey of the Czech Republic*, OECD, Párizs.
- OECD [2000]: *Economic Surveys: Czech Republic 1999/2000*. 2000 Edition, Párizs.
- PINTO, B.–DERBENTSOV, V.–MOROZOV, A. [1999]: *Dismantling Russia's Non-payments System: Creating Conditions for Growth*, Kézirat, The World Bank, Washington D. C. Kivonatosan megjelent: *Transition* 10(6). 1–5. o.
- POZNANSKI, K. Z. [1993]: *Poland's Transition to Capitalism: Shock without Therapy*. Megjelent: *Poznanski, K. Z. (szerk.): Stabilization and Privatization in Poland*. Kluwer Academic Publishers, Boston.
- ROLAND, G. [2000]: *Transition and Economics*. MIT Press, Cambridge. Megjelenés alatt.
- SCHUMPETER, J. A. [1911], [1968]: *The Theory of Economic Development. An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest and Business Cycles*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. Magyar nyelven: *A gazdasági fejlődés elmélete: Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról*. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest, 1980.
- SCHUMPETER, J. A. [1942], [1976]: *Capitalism, Socialism, and Democracy*. Harper and Row, New York.